

Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînellâh'ın İktidarında Sûfî Çevrelerin Yeri

Abdulkadir Turan

<https://orcid.org/0000-0002-9417-089X>

Dr. Öğr. Üyesi Halic Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

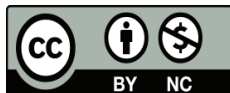
<https://ror.org/022xhck05>

abdulkadirturan@halic.edu.tr

Atıf Bilgisi:	Turan, Abdulkadir. "Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînellâh'ın İktidarında Sûfî Çevrelerin Yeri". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 41 (Kasım 2025), 331-349. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1722116 .
Makale Türü:	Araştırma Makalesi
Etik Beyan:	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Kurul İzni:	Araştırma için herhangi bir etik onay veya bilgilendirilmiş onam gerekmemektedir.
Geliş Tarihi:	18 Haziran 2025
Kabul Tarihi:	13 Kasım 2025
Yayın Tarihi:	30 Kasım 2025
Hakem Sayısı:	Bir İç Hakem – En Az İki Dış Hakem
Değerlendirme:	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması:	Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Etik Bildirim:	dergiislamiilimler@gmail.com
Lisans:	CC BY-NC 4.0

Özet: Bu çalışma, Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînellâh'ın (575-622/1180-1225) sûfî çevrelerle kurduğu ilişkiyi, onun kapsamlı devlet stratejisinin bir parçası olarak analiz etmektedir. Mevcut literatürde Nâsır'ın siyaseti ile sivil toplum ilişkileri arasındaki bağlantının yeteri kadar analiz edilmemiş olması, bu araştırmanın temel problemini oluşturmaktadır. Çalışmada İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Cevzî, Ebû Şâme, İbn Vâsıl ve Zehebî gibi çağdaş ve sonraki dönem müverrihlerin eserleri sistematik olarak incelenmiş, Nâsır öncesi Irak'taki mezhepsel yapı ile Nâsır Dönemi'ndeki dönüşüm karşılaştırmalı analiz yöntemiyle değerlendirilmiştir. Araştırma, Nâsır'ın üç temel stratejik hedef doğrultusunda hareket ettiğini ortaya koymaktadır: Halifeliği sultanların tahakkümünden kurtarmak, İslâm dünyasında yeniden hegemonya kurmak ve iç istikrarı sağlamak. Bu hedeflere ulaşmak için geliştirdiği en özgün yöntem ise muhalif veya sorunlu unsurları devletin hizmetine alma politikasıdır. Çalışmanın temel bulguları şunlardır: Birincisi, Nâsır Hanbelîleri zayıflatırken Şîîleri güçlendirmiş ancak bu Şîîleşme değil, iktidar dengesini yeniden kurma stratejisidir. İkincisi, Eş'arî-Şafîî sûfîleri, özellikle Şehâbeddin es-Sühreverdî aracılığıyla, Eyyûbî ve Selçuklu devletleri nezdinde Hilafet'in prestijini yeniden inşa etme aracı olarak kullanmıştır. Üçüncüsü, asayiş sorunlarına yol açan fütüvvet teşkilatını İslâm hukuku çerçevesinde yeniden düzenleyerek (604/1207 menşuru) onu hem iç kontrolde hem de dış politikada etkili bir araç haline getirmiştir. Dördüncüsü, sûfî şeyhler aracılığıyla kurduğu istihbarat ağı sayesinde Irak'ta ve çevre ülkelerde etkili bir kontrol mekanizması oluşturmuştur. Sonuç olarak Nâsır, mezhepsel kimlik siyaseti yerine pragmatist bir yaklaşımla farklı dinî-sosyal yapıları devletin çatısı altında bütünleştirmeyi başarmış, böylece Abbâsî Hilafeti'ne son döneminde kısa süreli de olsa etkili bir güç kazandırmıştır. Bu strateji, özellikle sivil toplum örgütlerinin devlet politikalarında nasıl araçsallaştırılabileceğine dair tarihsel bir model sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Abbâsî Hilafeti, Nâsır-Lidînellâh, Şehâbeddin es-Sühreverdî, Fütüvvet, Sûfî çevreler.

The Position of Sufi Circles in the Reign of ‘Abbāsid Caliph Nāṣir Li-Dīn Allāh

Abdulkadir Turan

<https://orcid.org/0000-0002-9417-089X>

Assist. Prof., Haliç University, Faculty of Arts and Sciences,
Department of History, İstanbul, Türkiye

<https://ror.org/022xhck05>

abdulkadirturan@halic.edu.tr

Citation:	Turan, Abdulkadir. "The Position of Sufi Circles in the Reign of ‘Abbāsid Caliph Nāṣir Li-Dīn Allāh". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 41 (November 2025), 331-349. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1722116 .
Article Type:	Research Article
Ethical Statement:	It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited.
Ethics committee approval:	The research does not need any ethical approvals or informed consent.
Date of submission:	18 June 2025
Date of acceptance:	13 November 2025
Date of publication:	30 November 2025
Reviewers:	One Internal & At Least Two External Reviewers
Review:	Double-blind
Plagiarism checks:	Yes - intihal.net
Conflicts of Interest:	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support:	No funds, grants, or other support was received.
Complaints:	dergiislamiilimler@gmail.com
License:	CC BY-NC 4.0

Abstract: This study examines the relationship between ‘Abbāsid Caliph al-Nāṣir Li-Dīn Allāh (575-622/1180-1225) and Sufi circles as part of his broader state strategy. The research addresses a gap in the existing literature regarding the connection between Nāṣir’s politics and civil society relations. Using a comparative method, the study systematically analyzes the works of contemporary and later scholars (Ibn al-Athir, Ibn al-Jawzi, Abu Shama, Ibn Wasil, al-Dhahabi) and evaluates the sectarian structure in Iraq before Nasir and its transformation during his reign. The research reveals that Nāṣir pursued three primary strategic objectives: liberating the Caliphate from the dominance of the sultans, re-establishing hegemony in the Islamic world, and ensuring internal stability. The most original method he developed to achieve these goals was co-opting potentially disruptive groups into state service. The key findings of the study are as follows: First, Nāṣir weakened the Hanbalis while strengthening the Shia, not as part of a conversion strategy but to restore the balance of power. Second, he leveraged Ash‘arī-Shāfi‘ī sufis, particularly through Shihāb al-Dīn al-Suhrawardī, as an instrument to rebuild the Caliphate’s prestige in the Ayyubid and Seljuk states. Third, he reorganized the Futuwwa organization, which had caused public order problems, within the framework of Islamic law (in 604/1207), transforming it into an effective tool for domestic control and foreign policy. Fourth, Nāṣir established an intelligence network through sufi sheikhs, creating an effective control mechanism in Iraq and surrounding regions. As a result, Nāṣir, instead of pursuing sectarian identity politics, adopted a pragmatic approach that integrated diverse religious and social structures under the umbrella of the state, thereby granting the ‘Abbāsid Caliphate a renewed, albeit short-lived, power in its final period. This strategy provides a historical model for understanding how civil society organizations can be instrumentalized by state policies.

Keywords: Islamic History, ‘Abbāsid Caliphate, al-Nāṣir Li-Dīn Allāh, Shihāb al-Dīn al-Suhrawardī futuwwa, Sufi circles.

Giriş

Ebü'l-Abbâs en-Nâsır-Lidîñillâh Ahmed (575-622/1180-1225), babası Halife Müstazî-Biemrillâh'ın (566-575/1170-1180) vefatı üzerine, henüz yirmi iki yaşında iken 575/1180'de halifelik makamına geçmiş, 622/1225'te vefat edinceye kadar, yaklaşık kırk yedi yıl bu makamda kalarak en uzun süre halifelik yapan Abbâsî halifesi ünvanını almıştır.^[1]

Nâsır, Dârülhilâfe'de^[2] makama oturduğunda Büyük Selçuklu Devleti, tarih sahnesinden çekilmiştir. Anadolu Selçukluları, Bizans'a karşı mücadele ederken İran'ın batısındaki Selçuklu bakiyeleri yerlerini Hârizmşahlara bırakmakta idiler. Bununla birlikte kuruluş devrindeki bağımsızlık ve görkemini Büveyhîler Devri'nde (334-447/945-1055) yitirip ardından Büyük Selçukluların tahakkümü altına giren (447/1055) Abbâsî Halifeliği; Nâsır'ın büyük dedesi el-Muktefi-Liemrillâh Devri'nden (530-555/1136-1160) itibaren Selçukluların etkisinden uzaklaşmaya başlamıştır.

Nâsır, Abbâsîlerin Selçukluların etkisinden uzaklaşma siyasetini kararlılıkla sürdüren ve Halifelîğe yeniden itibar kazandırmaya çalışan bir halife olarak bilinmektedir.^[3] O, 6./12. yüzyılın son çeyreğinde halife olduğunda Selâhaddîn-i Eyyûbî (567-589/1171-1193), Nûreddin Mahmud Zengî'nin (541-569/1146-1174) halefi olarak Şam'da Haçlılara karşı mücadeleyi sürdürmekteydi. Avrupa'da Katolik Roma Kilisesi oldukça zinde olup Haçlı Seferlerini sürdürürken Asya'da Moğolların ayak sesleri duyulmak üzereydi. Nâsır, bu konjonktürde Haçlılara karşı mücadeleyi desteklememek^[4] ve Hârizmşahlara karşı Moğolların İslâm dünyasını istilasına sebep olmakla da itham edilmiştir.^[5] Nâsır, bu yönüyle tarihin bir dönüm noktasında yer alan önemli bir şahsiyet olduğu gibi, kendisiyle ilgili ithamlar da büyüktür. Dolayısıyla onun şahsiyeti, siyasi faaliyetleri ve sair ilişkileri ile anlaşılması, tarihin bir evresinin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Nâsır halife olduğunda Irak'ta mezhepsel, meşrepsel farklara dayanan ve siyasîlerin müdahalelerine göre etki alanı değişen bir sivil toplum yapısı vardı. Büveyhîler Devri'nde güçlenen Şîilere karşı, Büyük Selçukluların Ehl-i Sünnet'i destekleme siyaseti doğrultusunda Sünnî Sûfî çevreler, Irak'ın toplumsal yapısında önemli bir etki alanı elde ettikleri gibi, başta Şam olmak üzere İslâm aleminin diğer taraflarını da etkilemeye başlamışlardı. Ayrıca Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ün (öl. 485/1092) siyaseti, Şafiî-Eş'arî yapıyı güçlendirmişti.^[6] Ama çalışmada ifade edildiği üzere Nâsır'dan önceki üç Halife, büyük dedesi Muktefi-Liemrillâh, dedesi Müstencid Billâh (555-566/1160-1170) ve babası Müstazî-Biemrillâh, Selçuklu eseri Bağdat Nizâmiyesi'nin sûfî ulemâsını kısmen dışlamışlar hatta baskı altına almışlardı. Buna karşı Dârülhilâfe'deki vezaret gibi önemli konumları kendilerini Selçuklulara karşı destekleyen Hanbelî ulemâya vermişlerdi. Hanbelîlik, Abbâsî Hilafeti nezdinde diğer Sünnî mezheplerin önüne geçmişti. Ayrıca aksi yöndeki bütün çabalara rağmen Hanbelîler ile Şîiler arasındaki sorunlar, Bağdat'ın toplumsal yapısında siyasete de yansıyan çekişmelere neden oluyordu.^[7]

[1] Şemsüddîn Muhammed Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefayatü'l-meşahir ve'l-a'lam*, thk. Ömer Abdusselam Tedmurî (Beyrut: Dârü'l Kutübi'l-Arabî, 1990), 45/83-85; Angelika Hartmann, "Nâsır-Lidîñillâh", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 32/399-402.

[2] "Dârülhilâfe" adı, "Hilafet Sarayı" anlamında kullanıldığı gibi, sarayın etrafını çeviren, Halifeye bağlı devlet daireleri, cami ve kütüphanelerin bulunduğu semt için de kullanılmıştır. Ramazan Şeşen, "Dârülhilâfe", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/538-539.

[3] Faruk Ömer Fevzi, *el-Halifetü'd-Dâhiyye Nâsır Li-dinillâh el-Abbâsî* (Bağdat: Dârü's-Şuunî's-sakâfiyye, 1979), 9-14.

[4] Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbi ve Devri*. (İstanbul: İSAR, 2000), 89-91.

[5] İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 10-453.

[6] Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti* (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002), 132-152.

[7] Cemâleddin Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ ve Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 18/77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/368; Şemsüddîn Muhammed Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût - Muhammed Nuaym el-'Arkûsî (Beyrut: Al Risâle, 1996), 20/477-478; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 171-178; Abdülesed b. Abdülmühsin et-Türkî, *el-Mezhebü'l-Hanabile Derasetü fi't-Tarihi* (Beyrut: Müessesetü er-Risale, 2002), 1/235-252; Abbas Hazim Rauf, "el-Furûkü'l-Mezhebiyye

Nâsır, söz konusu üç Halifenin aksine Bağdat ve çevresinde birliği sağlamak için Hartmann'ın da ifade ettiği gibi^[8] Şîîlerle yakınlık kurmuş, bununla birlikte Sünni toplum içinde geniş bir ağa sahip olan sûfliliği kontrol altına almakla yetinmeyip onun bir tür imametini üstlenmiş, İslâm alemi üzerinde etkinlik kurmak için sûflikten yararlanma yoluna gitmiştir.

Halife Nâsır'ın siyasetinde bir sivil toplum yapısı olarak sûflikten yararlanması ve devletle sûfliliği bütünleştirmeye çalışması, Batı'da Angelika Hartmann gibi araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Yine bu hususta Türkiye'de Fatih Güzel ve Nagehan Vurgun'un, Arap dünyasından ise Ömer Faruk Fevzi'nin çalışmaları söz konusudur. Bu araştırmalarla Nâsır'ın şahsiyeti, siyasi faaliyetleri ve hükümdarlarla geliştirdiği ilişkiler, kısmen netliğe ulaşmışsa da Nâsır'ın farklı toplum kesimleri ile ilgili siyasetindeki letafet, analiz edilip anlaşılmayı beklemektedir.

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) devrin vakaları ile ilgili kayıtlarının yanında otobiyografik kayıtları, Irak'ta Halife Nâsır'dan önceki siyasi ve toplumsal yapı hakkında bizde kanaat oluşturacak kadar detaylı bilgi sunmaktadır. Onun torunu Sıbt İbnü'l-Cevzî (öl. 654/1256), vaka kaydını onun bıraktığı yerden sürdürerek tarihî açıdan çok kıymetli malumatları bizlere aktarmaktadır. Keza devrin ümera, alim ve sûflilerinin biyografilerini aktaran sair müverrihler, dönemin sosyal yapısıyla ilgili bilgiler açısından boşlukları doldurmaktadır. Öte yandan Musul Zengî Atabegliği tarihçisi İzzeddin İbnü'l-Esîr (öl. 630/1233), vakaları Bağdat'ın dışından Musul'dan bir gözlemci ve muhalif bir tarihçiden görmemizi sağlarken Eyyûbî tarihçileri Ebû Şâme (öl. 665/1267) ve İbn Vâsıl (öl. 697/1298) bize döneme ilişkin siyasi vakaları Şam'dan takip etme imkânı sunmaktadır. Memlûk Devri (657-923/1259-1517) tarihçisi Zehebî'nin (öl. 748/1348) aktardığı malumatlar ise diğer müverrihlerin bilgileri ile karşılaştırıldığında tamamlayıcı bir rol oynamaktadır. Aynı şekilde Abdülatif el-Bağdâdî (öl. 629/1231) ve ona zeyl yazan İbn Neccâr'ın (öl. 643/1245) rivayetlerini bir arada sunması açısından da Zehebî, Nâsır'ın siyasetinin anlaşılmasında araştırmacılara önemli bir pencere açmaktadır.

Bu kaynak ve ilgili eser çeşitliliğine rağmen Nâsır'ın Abbâsîlerin sultanların tahakkümünden uzaklaşma siyasetini yürütüp Hilafete itibar kazandırmaya çalışırken iktidar paydaşlarını yeniden düzenlemeye yönelik siyaseti, yeteri kadar analiz edilmemiştir. Nâsır'a dair yapılan çalışmalar, genellikle ya onun siyasî yönü ya da sivil toplumla ilişkileri çerçevesinde sınırlı kalmış; bu iki alan arasındaki etkileşim yeterince dikkate alınmamış ya da yüzeysel geçilmiştir. Oysa bütünlük arz eden bu iki boyut birlikte ele alınıp analiz edilmeden söz konusu tarihî şahsiyetin faaliyetlerinin kapsamlı biçimde anlaşılması mümkün değildir. Bu makale söz konusu analiz eksikliğini gidermek ve Nâsır'ın siyaseti ile sivil toplum ilişkileri arasındaki bağı anlaşılır kılmak amacıyla kaleme alınmıştır. Tarihsel bir mevzu ancak arka planı bilinince anlaşılacağından makalede Halife Nâsır'dan önce Bağdat'taki siyasal yapı ile sosyal yapı arasındaki ilişki de değerlendirilmiştir.

1. Halife Nâsır Öncesi Irak'ta Mezhepsel Yapı ve Sûfî Çevreler

Abbâsiler Devri'nde Irak toplumunun büyük çoğunluğu Ehl-i Sünnet mensubudur. Yönetici sınıf arasında Hanefî, halk arasında Hanbeli, sûfî çevrelerin bir kısmı arasında ise Şafîî mezhebi yaygındır. Ne var ki bu mezheplerin mensuplarının toplam nüfustaki oranını tespit etmek mümkün olmadığı gibi, onları herhangi bir zümrenin mezhebi olarak görmek de yerinde değildir. Zira Ehl-i Sünnet mezhepleri toplumun bütün kesimlerine yayılmıştır. Sıradan halkın bir kısmı Hanefî olduğu gibi, Hanbeliler yönetimde zaman zaman ağırlık kazanmışlardır. Yine sûfî çevrelerin bir kısmı Hanbeli olduğu gibi, devletin üst yönetiminde Şafîîler de görev yapmıştır. Irak'ta mezheplerin

fi'l-Irak Min Müntasifü'l-Karni'l-Hamis el-Hicrî hatta el-karni's-sâdis el-Hicrî ve mevkufu ulemâ-i din minha", *Mecelletü Muarihi'l-Mısır* 2/45 (2019), 103-119.

[8] Hartmann, "Nâsır-Lidînillâh", 32/401.

oluştugu ilk zamanlardan itibaren Şîîler de kayda değer bir nüfusa sahiptirler. Bağdat'ta özellikle Kerh Mahallesi'nde Irak'taki siyasi süreçleri de etkileyecek kadar aktif bir Şîî nüfus vardır. Ehl-i Sünnet mensupları arasında zaman zaman çekişmeler yaşansa da Irak'ta mezhepsel sorunlar Ehl-i Sünnet mensupları ile Şîîler arasında yaşanmıştır.^[9]

İslâm beldelerinde Şîî iktidarların oluşmaya başladığı^[10] ve Şîî İsmâîlî Karmatîlerin Kâbe'yi Hacerü'l-Esved'siz bıraktıkları^[11] bir dönemde 323/935'te Hanbelîler, Bağdat'ta evlere girip buldukları şarap küplerini dökmüşler, sokaklarda mahremi olmayanlarla dolaşan erkek ve kadınları fuhuş yaptıkları iddiasıyla döverek şurtaya teslim etmeye kalkışmışlardır. Buna karşı Hanbelîlerin toplanmaları ve camilerde namaz kıldırımları yasaklanmıştır. Hanbelîler yasakları dinlemedikleri gibi, Sünnî kesimden Şafîî mezhebinden olanları da mescitlerde darp etmişlerdir. Nihayetinde Halife er-Râzî Billah (öl. 329/940), Hanbelîleri eylemlerine son vermedikleri ve mezheplerinin propagandasını yaptıkları takdirde kılıçtan geçirmekle tehdit etmiştir.^[12]

Büveyhîler, bu çekişmeler içindeki Irak'a hâkim olduklarında (334/945) kendileri için toplumsal düzenlemelere gitmişlerdir.^[13] Bu bağlamda şehirde hırsızlık ve soygunlarla anılan ayyarları^[14] hizmetlerine almışlardır.^[15] Ayrıca Irak'ta etkin olan Şîî İmâmiye (İsnâaşeriyye) önünü açan Büveyhîler 352/963'te 10 Muharrem Aşure Günü'nü tatil ilan edip o gün iş yerlerinin açılmasını yasaklarken Şîî yas törenlerini zorunlu koşmuşlardır.^[16] Buna karşı bir muhalefet unsuru olarak Hanbelîler, faaliyetlerini mescitlerin etrafında kararlılıkla sürdürmüşlerdir.^[17]

Büyük Selçukluların Büveyhîlerin iktidarına son vermesi üzerine (447/1055) Vezir Nizâmülmülk (öl. 485/1092) tarafından İran'da Şîî Batınîliğe karşı desteklenen Eşâ'ri-Şafîî tedrisat ve sûfliği de Irak'a taşınmıştır. Başta 459/1067'de açılan Bağdat Nizâmiye Medresesi olmak üzere, Nizâmülmülk'ün kurduğu eğitim düzeni, Bağdat'ın ilmî vaziyeti gibi, sûfliğine de canlılık ve farklılık getirmiştir. Bu düzenin en ayırıcı özelliklerinden biri ise medrese ve ribatların yan yana kurulması, dolayısıyla ilmî/fıkîhî sûfliğin devletçe desteklenmesidir. Bu mahiyette İran'ın tanınmış fakih sûfî şeyhleri Irak'a gelip Bağdat'ta ribatlar kurmuşlardır.^[18] Muhammed el-Gazzâlî (öl. 505/1111), kelam, tasavvuf ve fıkîhî bütünleştirme çabası içine girerek kimi zaman 300 müderris ve yüz emirin katıldığı ilim meclisleri ile Irak'ta havas içinde ilmî hayatı etkilerken^[19] kardeşi Ahmed el-Gazzâlî'nin (öl. 520/1126) tasavvuf sohbetlerine binlerce kişinin katıldığı belirtilmiştir.^[20] Bunun yanında Selçuklu sultanları da Hanefiliği himaye etmişler, Bağdat Nizamiyesi ile aynı yıl Hanefîler için de medrese kurulmuştur.^[21] Hanbelîler ise tarihte ilk kez Selçuklu Devri'nde kendi

[9] Muhammed Abdullah Ahmed el-Kudehat, *el-Hayatü'l-müctema' fi Bağdad fi'l-asri'l-Abbâsiyi'l-âhîr (575-656/1179-1258)* (Amman: Dârü'l-Besîr, 2005), 41-53.

[10] M.G.S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, çev. Metin Karabaşoğlu (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 2/22-25; Wiley Blackwell, *İslam Tarihi Yeni Bir Yorum*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022), 134.

[11] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/53-54.

[12] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/113-114.

[13] Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 86-89.

[14] Ayyâr, "çok gezip dolaşan, zeki, kurnaz, gözü pek ve atılgan kimse" anlamlarına gelmektedir. Ayyârlar, özellikle Horasan Melâmetiyyesi'ne bağlı zümrelerle olan münasebetleriyle fütüvvet ehli için kullanılan fityân tabiriyle de anılmıştır. İran, Türkistan ve Irak'ta karışıklıklara sebep olup şehirleri haraca kestikleri olmuştur. Abdülkadir Özcan, "Ayyâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/296; W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. M. Fuad Köprülü (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1981), 157-158.

[15] Muhammed Receb en-Neccâr, *eş-Şâtır ve'l-Ayyâriyûn* (Kuveyt: İlmü'l-Marife, 1981), 90-94.

[16] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/279-280.

[17] Ukab Yusuf Cuma, "Medresetü'l-Hanabile fi Bağdad ve esriha fi fikri'd-dinî abani'l-asri's-Selçukî", *Selçuklularda Bilim ve Düşünce Entelektüel Hayat*, ed. Mustafa Demirci (Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları, 2013).

[18] Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 133-151; Ömer Selim Abdulkadir et-Tîl, *Mutassavufatü Bağdâd fi karni's-sadis el-Hicrî, es-sâni aşar el-milâdî* (Ürdün: Dârü'l-Maun, 2009), 59-81.

[19] Abdulkadir et-Tîl, *Mutassavufatü Bağdâd*, 76-77.

[20] Tâcüddîn Sübkî, *Tabağâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübra* (Kahire: Matbaatü İsa el-Babî, 1964), 6/60.

[21] Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/100-103.

medreselerini kurmuşlardır. Ebû Said el-Muhrimî (öl. 513/1119) tarafından açılan bu ilk Hanbelî medresesini başkaları takip edip zamanla sayıları otuzu bulmuştur.^[22]

Hanbelîlerde de ilim ve tasavvuf iç içe geçmiştir. İranlı bir Şafiî iken Irak'ta Hanbelîliğe geçen Abdulkâdir-i Geylânî (öl. 561/1166), el-Muhrimî'nin medresesine yerleşip vefatından sonra onun halefi olmuştur. Geylânî, 521/1127'de medresesinde küçük bir topluluğa vaaz ederken kısa sürede, devrin abartılı rakamları ifade tarzıyla yetmiş binle ifade edilen bir kitleye ulaşmıştır.^[23]

Abbâsî Halifeleri, Selçuklularla çekişirken Dârülhilâfe'de Şiîlere de görev vermişler ama daha çok Hanbelîliğe yönelmişlerdir. Böylece Irak'ta bir tür resmî Hanbelîliğin oluşmasına zemin hazırlanmıştır. Söz konusu resmi Hanbelîliğin başında Hanbelî alimi Vezir İbn Hübeyre (öl. 560/1165) yer alırken toplumsal zeminde Geylânî öne çıkmış, ilmî çevrelerin liderliğini ise Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî yapmıştır. İbn Hübeyre'nin Sultan Mesud'a (529-547/1134-1152) yazdığı bir mektup, onun Halife Müstencid'den özür dilemesini sağlayınca Müstencid tarafından vezir tayin edilmiştir (544/1149). Ünvanları arasında "Tâcü'l-Mülûk ve's-Selâtîn (Hükümdarlar ve Sultanları Tacı)" da bulunan İbn Hübeyre, Bağdat'ta Hanbelîliği âdeta Ehl-i Sünnet'in yegâne temsilcisi konumuna çıkarmıştır.^[24] Vezir, Selçuklulara karşı savaşlarda komutanlık yaptığı gibi, artık Selçuklular adına hutbe okunmayacağını da sultanın elçisine kendisi bildirmiştir. Böylece Abbâsîler; Büveyhî ve Selçuklu evresinden iki yüz on altı yıl sonra yeniden bağımsızlığına kavuşmuştur (7 Muharrem 556/6 Ocak 1161).^[25]

İbn Hübeyre'nin talebesi Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Nâsır'ın babasının devrinde Dârülhilâfe'de vaaz verdiği gibi, beş Hanbelî medresesinin yöneticisi ve yüz bin kişinin tövbe ettiği söylenen kitlelere de vaaz etmiştir. Böylece havasa olduğu gibi avama da ulaşan ve kitlesel bir nitelik edinen Hanbelî vaazlarında tövbe, özellikle Ayyarlar gibi gruplara mensup olanların saç ve bıyıklarını kısaltmaları ile ifade edilmiştir.^[26] Nizâmiye müderrisleri ise Hanbelîlerin bu yükselişinden hoşnut olmamışlardır. İbn Hübeyre'nin vezir olmasından bir yıl sonra Şafiî fakihi Yusuf ed-Dimaşkî, Halifenin izni olmadan Nizamiye'de ders verdiği gerekçesiyle cuma günü Dârülhilâfe'nin camisine girmesine engellenince Sultan Mesud'un camisine gitmiş ama Nizâmiye'de ders vermesi yasaklanmıştır. Bunun üzerine Sultan, Ebû Necib es-Sühreverdi'yi (öl. 563/1168) Nizâmiye'ye atamış, Şeyh Necib, Halife'den izinsiz ders vermek istemeyince Dârülhilâfe'den kendisi için izin çıkmıştır (545/1150).^[27] Ebû Necib, Sultan Mesud tarafından ziyaret edilecek kadar Selçuklulardan değer görürken Sultan'ın vefatının (547/1152) ardından Abbâsîlerce tutuklanıp eziyet edilmiştir.^[28] Bu devirde Eş'arî-Şafiî Ahmet er-Rifaî (öl. 578/1182) de Bağdat'ta kitlesel bir sûfî çevresi oluşturmuştur. Onun da vaazlarında toplananlar –rakamların abartılı olma ihtimali ile birlikte-yüz binlerle ifade edilmiştir.^[29]

İbnü'l-Cevzî, Nâsır'ın dedesi Müstencid Devri'nde Dârülhilâfe'de Halifenin hazır bulunduğu meclislerde yer alanları erbâb-ı devle, ulemâ ve mutasavvıflar olmak üzere üç sınıf olarak ifade etmiştir.^[30] Müstencid; ulemâ ve sûfîler arasında da denge gözetlemiştir; nitekim halife olduğunda

[22] Cuma, "Medresetü'l-Hanabile fî Bağdad ve esriha fî fikri'd-dinî abanî'l-asrî's-Selçukî".

[23] Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ babakâti'l-Ĥanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin (Mekke: Mektebetü'l-'ubeykân, 1425H), 1/290-301.

[24] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, /363-364; Şemsüddîn Ahmed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdr, 1978), 6/230-234; İbn Receb, *Zeyl*, 1/251-255.

[25] Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 18/148; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/445-446; Ali Sevimi - Erdoğan Mercil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995), 365-366, 269, 272.

[26] Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 18/248-251.

[27] Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 18/77; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/368.

[28] Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 20/477-478.

[29] Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, thk. Abdulkadir Arnavut - Mahmut Arnavut (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1986), 6/427-430.

[30] Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 18/229, 238.

(555/1160), ulemâ ve sûfîler sınıfından Hanbelî ve Şafîîlerden ikişer kişiye hil'at giydirmiştir. Onlardan Hanbelî İbnü'l-Cevzî, ulemâdan iken Abdülkâdir-i Geylânî, sûfî; Şafîîlerden de İbn Şükrân ulemâdan, Ebü'n-Necib, sûfîdir.^[31] Müstencid Devri'nde her ne kadar İbn Hübeyre'nin vefatının ardından oğlu hapsedilip öldürülerek^[32] bir Hanbelî vezir hanedanının oluşması engellenmişse de Nâsır'ın babası Müstazî-Biemrillâh'ın Devri'nde denge Hanbelîlerden yana daha da bozulmuştur. Müstazî, İmam Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) makberini onarmış ve kitabesine "Tacüs'-Sünne, Vahidü'l-Ümme" diye yazdırmıştır (574/1178). İbnü'l-Cevzî'ye göre, Hanbelîler bu devirde tarihlerindeki en üst konuma çıkmışlardır. Aynı yıl bir Şîî; Ashabın aleyhinde konuştuğu gerekçesiyle cuma günü, dili ve eli kesilerek linç edilmiş, cesedi yakılıp Dicle Nehri'ne atılmıştır.^[33] İbnü'l-Esîr'e göre İbnü'l-Cevzî, Hanbelîler dışında kimseye hayat hakkı tanımamıştır.^[34]

Hanbelîlerin Dârülhilâfe'deki etkisi, Şafîî ümera nezdinde de huzursuzluğa yol açmıştır. Onlardan İbn Mercân (öl. 560/1165), İbn Hübeyre zamanında, "Gayem bu mezhebi yok etmektir!" diyecek kadar, Hanbelîlere karşı kin dolmuş, vezirin ölümünün ardından İbnü'l-Cevzî'yi Müstencid'in gözünde düşürmeye çalışmışsa da başaramamıştır.^[35] Ümeranın bir bölümü, Halifenin de dinlediği Dârülhilâfe vaazlarını Şafîî Ebü'l-Hayr el-Kazvinî ile İbnü'l-Cevzî'nin her hafta biri olmak üzere sırayla vermesini dileyince böyle bir uygulamaya geçilmiş ama Halife, sadece İbnü'l-Cevzî'yi dinlemiştir (568/1173).^[36]

Irak'ta sûfîleri Eş'arî Şafîîlerin uhdesinde bulunan Şeyhüşşüyûh temsil ediyordu. İbnü'l-Cevzî, Nâsır'ın dedesi Müstencid ve babası Müstazî devirlerinde birer kez adını vermeden Şeyhüşşüyûh'tan söz etmiştir.^[37] Onun adını anmadığı Şeyhüşşüyûh, Nâsır'dan itibar gören ve Selâhaddin-i Eyyûbîye de elçi olarak gönderilen Şeyhüşşüyûh Sadreddin Abdurrahim'dir (öl. 580/1184). Abdurrahim, Nüreddin ve Selâhaddin devirlerinde Şam ve Mısır'da Şeyhüşşüyûh olan İmâdüddin Ebü'l-Feth Ömer b. Hamavehy el-Cüveynî'nin talebesidir.^[38] Anlaşıldığı kadarıyla Müstencid ve Müstazî devirlerinde geri planda kalan Şeyhüşşüyûh Abdurrahim'in babası Ebü'l-Berekât İsmail (öl. 541/1146) ve Nizâmülmülk'ün yakın çevresi içinde yer alan dedesi Ebû Sa'd Ahmed en-Nisâbüri (öl. 479/1086-1087) de Şeyhüşşüyûhluk vazifesini icra etmişlerdir. İran'dan Irak'a geçen sûfîlerden olan Ebû Sa'd, Nisâbü'r'daki bütün mülkünü satarak elde ettiği parayla Bağdat'ta bir ribat yapmış ve kitlesel bir mürit çevresine ulaşmıştır.^[39]

2. Halife Nâsır ve Sûfî Çevreler

İbnü'l-Cevzî'nin Nâsır'ın Halifelik makamına geçmesinden (575/1180) önceki on yılla ilgili kayıtlarına bakıldığında Dârülhilâfe'deki yoğun dinî ortama rağmen Bağdat'ta ciddi asayiş sorunları ve ahlaki çürümüşlük söz konusudur. Ayrıca Sünnî-Şîî çekişmeleri de devam etmektedir. Onun torunu Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin kayıtlarına göre ise yönetim; adli, siyasi ve mezhebi vakaları kontrol altında tutmak için halk tarafından âdeta isyana yol açacak kadar sert önlemlere başvurmuş^[40] Ama devletin aldığı bütün bu caydırıcı önlemler, keşmekeş ve sorunları çözmede yetersiz kalmıştır.

[31] Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 18/141, 173.

[32] Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 18/172.

[33] Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 18/249.

[34] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/519.

[35] Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 18/249.

[36] Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 18/200.

[37] Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 18/193, 216.

[38] Feth b. Ali Bündârî, *Sene'l-Berkî's-Şâmî*, thk. Fethiye en-Nebravî (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1979), 71; Şemseddin Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*, thk. İbrahim ez-Zeybek (Dimaşk-Hicaz: er-Risâletü'l-Alemye, 2013), 21/281.

[39] Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 18/491-492, 20/160-161.

[40] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 21/268.

Doğuda Selçuklular, yerlerini Hârizmşahlara bırakırken batıda Selâhaddin, Nûreddin'den sonra devletin işlerini yoluna koyup 575/1179'da Haçlılara karşı Mercîyûn Zaferini kazanmıştı. Keza Hicaz, Yemen ve Mısır'ın ardından Şam'da da istikrarın sağlanması büyük oranda sağlanmıştır.^[41] Bununla birlikte Eşâ'rî Şafîî ulemâ ve sûfiler, Şam ve Mısır'da Zengîler ve Eyyûbîlerin desteğiyle yeni bir saha kazanarak Hanbelîlere karşı tarihî bir etki alanına ulaşmışlardır.^[42] Selâhaddîn, Nûreddin'in Şam'da sûfileri için tesis ettiği Şeyhüşşüühluk makamını Mısır'a taşımış ve Mısır'ın Sûnnileştirilmesinde sûfilere mühim bir rol yüklemiştir.^[43] Hodgson'un "yeni Sünni enternasyonalizmi" dediği ve başlangıç tarihi olarak 1118'i (511-512) verdiği tarihsel süreç, Selâhaddin'in önderliğinde devam etmektedir^[44] ve Selâhaddin'in yanındaki sûfilerle Irak'taki sûfiler arasında yakınlık söz konusudur.^[45]

Bu koşullarla ilişkili olarak Nâsır'ın mezhepler ve sûfilere yönelik siyaseti iki maddede incelenebilir:

1) Dârülhilâfe'de Hanbelîleri zayıflatıp Şîîleri konum sahibi yapması

Başta Vezir Naibi İbn Attâr olmak üzere Hanbelîler, Nâsır'ın halife olmasını istemedikleri gibi, Halifelik makamına gelmemesi için kardeşi Ebû Mansur Haşim'den (öl. 578/1182) yana tavır almışlardır. Şîîlere kötü muamelede bulunmakla bilinen İbn Attâr, biat töreninde bulunmamış, evi halk tarafından yağmalanmış, kendisi linçten kurtulmuşsa da mahpus iken öldürülmüş, cenazesi Ahmed b. Hanbelî'nin makberine götürülürken Şîîlerce parçalanmış ve yakılarak Dicle Nehri'ne atılmıştır. İbn Attâr'ın emrindekilerden Mesud da benzer bir akıbete uğramıştır.^[46]

Hanbelî ulemadan İbnü'l-Cevzî ile Geylânî arasında sürtüşme, Hanbelîliği yıpratmış, bu hâl, Geylânî'nin vefatının ardından çocukları ile İbnü'l-Cevzî arasında da devam etmiştir.^[47] Öte yandan Şevval 583'te (Aralık-Ocak 1187-1188) törenle vezir tayin edilen İbn Yunus el-Hanbelî de Nâsır'dan sultan olarak tanınmasını isteyen Selçuklu Sultanı II. Tuğrul (572/1177-590/1194) karşısında Dârülhilâfe'de âdeta travmaya yol açan bir hezimete uğrayıp esir alınmıştır (584/1188). Buna rağmen salıverildiğinde görevine devam ederken onunla da Geylânî'nin çocukları arasında sürtüşme yaşanmıştır. İbn Yunus ve İbnü'l-Cevzî; Geylânî'nin torunu Abdüsselam b. Abdülvehab b. Geylânî hakkında felsefe ile uğraştığı gerekçesiyle "fisk" kararı aldırılmışlar, kitaplarını törenle yakarken onu halka tel'in ettirmişlerdir. Abdüsselam'ın hırkası ondan alınmış ve Geylânî medresesi de el-Cevzî'ye verilmiştir. İbn Yunus, Geylânî'nin evini dahi yıkmış hatta cesedini bile mezardan çıkarıp attığına dair halk arasında şayia oluşmuştur.^[48]

Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un 590/1194'te Hârizmşahlar tarafından öldürülmesi üzerine Nâsır, Selçukluların Irak ve İran'daki mirasına talip olmuştur.^[49] Herhâlde bununla ilişkili olarak Bağdat'ta Şîî Vezir İbn Kasab öne çıkmıştır. Nâsır, ona vezirlik hil'at giydirince İbn Yunus'tan onun memuru gibi önünde yürümesini istemiştir. Eski vezir, bunu reddedince İbn Kasab tarafından isyanına hükmedilip Tuğrul karşısındaki hezimetten de sorumlu tutularak öldürülmüştür.^[50]

[41] Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*, 62-71, 99-106.

[42] Takiyüddin Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr* (Beyrut: Dâru Sâdr, 1370), 2/343; Henri Laoust, *İbn Teymiyye'nin Sosyal ve Siyasal Görüşleri Üzerine Bir Deneme*, çev. Yusuf Emiroğlu (İstanbul: Memfis Yayınları, 2021), 1/32-50.

[43] Makrizî, *el-Hıtat*, 3/570-573; Nathan Hofer, *The Popularisation of Sufism in Ayyubid and Mamluk Egypt 1173-1325* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015), 35-36.

[44] Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 2/279-293.

[45] Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 21/281.

[46] Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 21/262-264, 268-269.

[47] Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 21/376-377.

[48] Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 21/352-353, 22/5-6, 22/57.

[49] Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 2/306-307.

[50] Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/57.

İbn Yunus'un ardından Geylânî'nin torunu Abdüsselam; İbnü'l-Cevzî'yi Şia'ya karşı fikirlerinde aşırı olduğu iddiasıyla İbn Kasab'a şikâyet etmiştir. Bunun üzerine İbnü'l-Cevzî, tutuklanıp Abdüsselam'a teslim edilmiş, onun yanında bir süre halkın gözü önünde rencide edilerek tutulmuş, sonra sekiz yıl boyunca kalacağı Vasıt'a sürülmüştür.^[51] Kimi zaman üç yüz bin kişinin dinlemek için toplandığı,^[52] saygın bir alim ve vaiz olan İbnü'l-Cevzî'nin de Bağdat'tan çıkarılmasıyla Hanbelîlik, Nâsır'ın iktidarında geri plana düşmüş, onun yerini Şîîlik almıştır.

Nâsır'ın halife olmasında sonra Şîîlikle ilgili en önemli vaka, 10 Muharrem (Aşura) 582/1186 gösterileridir. Şîîler, o gün matem törenleri mahiyetinde Kerh ve Muhtariye mahallelerinden Bağdat'taki diğer taraftarlarıyla Halife'nin kapısına kadar gelerek Ashabın büyüklerine ağır hakaretler etmişlerdir. Sıbt İbnü'l-Cevzî'ye göre hepsi Üstadüdâr İbn Sahib'e mensup Şîîlerdi. Aynı yılın simgesel öneme sahip diğer önemli vakası ise müteveffa İbn Hübeyre'nin Dârülhilâfe'de hâcib olan oğlu Kemaleddin'in boynuna sarılan sarığından ve sakalından çekiştirilip şarkıcı kadınların hakaretleri ile Dârülhilâfe'ye götürülüp tutuklanmasıdır.^[53]

Şîîliğin devlet desteğini aldığıнын âdeta resmi ilanı ise 590/1194'te yapılmıştır. Nâsır, şehirdeki yetişkin güvercinleri imha ettirmiş, onların yuvalarını bozmuş, yavrularını ise on iki gruba bölüp her bir grubu, 12 İmam'dan birinin ismi ile isimlendirerek Bağdat'a doğru uçurmuştur. Bu iş için görevlendirilen kişilerin konumu da manidardır: Kâdilkudât İbnü'l-Buhârî ve Fityan Reisi Yusuf el-Ukab.^[54] Bağdat'ta bu güvercin seremonisi her tür farklı yapıyı Halife Nâsır'ın emrinde devletin hizmetinde buluşturan yeni devrin ilan merasimi gibidir. Eski kuşların imhasıyla geçmişin defteri kapatılmış; biri suçluları yargılama, diğeri geçmişte asayiş sorunlarına yol açıp suça karışan bir kesimin başı konumunda olan iki şahsiyet, yeni devrin töreninin ilanını yönetmişlerdir. Biri fakih, diğeri sûfî sınıfından Sünnilerden iki şahsiyet, daha önce dışlanan bir kesimin (Şîîlerin) talih kuşunu âdeta birlikte uçurmuştur.

Anlaşıldığı kadarıyla Nâsır'ın hedefi Şîîliği resmî mezhep yapmak değildir. O, kendi yaklaşımına göre aşırılıkları törpüleyerek birleştirici bir yol izlemiştir.^[55] Nitekim Nâsır, hilafetinin ilk yıllarında Şîîliğini izharda ileri giden ve aşırı Şîîleri koruyan Üstadüdâr İbn Sahib'i görevden alıp öldürtmüştür (583/1187). Derlediği Hadis-i Şeriflerden oluşan *Ruhu'l-Arifin* risalesinin icazetini dört Ehl-i Sünnet mezhebinin imamına vermesinden (607/1210)^[56] bir yıl sonra, çok simgesel bir tutumla Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini Ehl-i Beyt İmamlarından Musa Kâzım b. Cafer-i Sâdık'ın Meşhed'inde okutmuş ve Halifeden icazetli Safiyyeddin Muhammed, Müsned'i okumaya Hz. Ebû Bekir'le ilgili hadislerle başlamıştır.^[57] Ancak onun mezhepleri birleştirme veya yaklaştırma (takrîb) çalışmaları Şîîliğin daha da güç kazanmasına yol açmıştır.

2) Nasır'ın Eş'arî-Şafîî sûfîliği siyasetinin hizmetine dahil etmesi

Mısır'da Şîî Fâtımî imametine son veren 567/1171'de Selâhaddin, Şîîlerin önünü açan Nâsır'dan kaçıp kendisine sığınan herkesi kabul etmiştir. Onların arasında müteveffa Hanbelî Vezir İbn Hübeyre'nin oğlunun yanı sıra, babası Nâsır'ın babası tarafından katledilen İbn Reisü Rüesâ'nın oğlu Ali b. Muhammed de vardır. Selâhaddin tasavvufa yönelip zahitçe bir yaşam süren Ali'yi sofrasında ağırlamış, vefat ettiğinde cenaze namazında bulunmuştur (582/1186).^[58] Selâhaddin'in Dimaşk'a

[51] Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 21/376-377; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/30-33.

[52] Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 18/200.

[53] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 21/309.

[54] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/30.

[55] Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 2/305-306.

[56] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 21/352, 171-172.

[57] Şihâbüddîn Abdurrahmân Ebû Şâme, *Terâcimü ricâli'l-karneyni's-sâdis ve's-sâbi' bi'zeyli 'ale'r-ravzateyn*, thk. İbrahim Şemseddin (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002), 120.

[58] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 21/315-316, 324, 344.

sığınan Bağdat muhalifleri ile ilgili tutumu, Nâsır'ın tepkisini çekerken Kudüs'ü fethiyle kazandığı saygınlık Nâsır'da âdeta paniğe yol açmıştır. Nâsır, Taceddin el-İsfahanî'yi bir mektup eşliğinde Selâhaddin'e göndermiş, onu muhaliflerini himaye etmek ve kendisine ait olan en-Nâsır lakabını kullanmaktan dolayı ayıplamış, "Kudüs'ü fethetmekle bize minnet ediyor. Yoksa Kudüs'ü onun bayrağı altında bulunan divanın (bizim divanımızın) askerleriyle fethetmedi mi?" diye çıkmış, Selâhaddin'in askerini Hilafetin askeri olarak addetmiş, dolayısıyla Bağdat üzerinde tahakküm kurmasından endişe ettiği Selâhaddin üzerinde kendisi tahakküm kurmaya yönelmiştir. Buna karşı Selâhaddin, diğer hususların yanında özellikle Nâsır'ın "divanın askeri" ifadesine tepki göstermiş, "Nerede onun askeri ve bayrağı? Vallahi ben Kudüs'ü sadece kendi askerim ve bayrağımla fethettim!" diyerek Nâsır'ın tahakkümünü reddetmiş ama "Bu kapının kapatılması açık kalmasından hayırlıdır, bu yaranın sarılması değilmesinden iyidir!" diyerek Nâsır'ı teskin edecek bir diplomasi emrinde bulunmuştur.^[59]

Kudüs'ün fethinden (27 Recep 583/2 Ekim 1187) sadece dört ay sonra, Nûreddin ve Selâhaddin devirlerinin Haçlılarla savaşta saygın komutanlarından Şemseddin İbnü'l-Mukaddem, Selâhaddin'in sancağını Arafat Tepesi'ne dikmek isterken Nâsır'ın Hac emiri Taştekin "Halifenin sancağından başka bir sancak buraya kadar yükselemez!" diyerek onu engellemiş, çıkan arbedede İbnü'l-Mukaddem yaralanıp vefat etmiştir. Selâhaddin, haberi alınca hüngür hüngür ağlamış, buna rağmen Nâsır'ın gönderdiği özrü kabul etmiştir.^[60] Nâsır, Şîî eğilimli Taştekin'i önce İbnü'l-Mukaddem'in katlinden dolayı azletmiş; sonra Selâhaddin'le yazıştığı gerekçesiyle tutuklayıp serbest bırakmıştır.^[61]

Nâsır, Selâhaddin'le ilişkisinin iyice gerildiği yıl (583/1187), geçmişte Halifelik üzerinde tahakküm kuran Büveyhî ve Selçukluların kadim saraylarını da yıkmıştır.^[62]

Endişe duyduğu kişi ve yapıları hizmetine almak gibi bir siyaset izleyen Nâsır, Selâhaddin üzerinde doğrudan tahakküm kuramayınca Şam ve Mısır'da Haçlılara karşı mücadele edip toplumsal ıslahta da ona eşlik eden Eş'arî Sûfiliği hizmetine almaya yönelmiştir. Böylece Selâhaddin'i güçlendiren bir yapıyı yanına almış ve Eyyûbî sahasıyla sivil bir temas kurma imkânı yakalamıştır. Onun Eş'arî Sûfilerle geliştirdiği ilişki, Eyyûbîlerle iletişim kanalları oluşturmak istemesinden kaynaklandığı gibi, onlarla ilgili endişelerini bertaraf etmesiyle de ilişkilidir. Halife, bu doğrultuda Selâhaddin'le iletişimde Eş'arî Sûfiliğe elçilik görevi yüklemiştir ve henüz Selâhaddin'le sorun yaşamadan sultanlık alametlerini Şeyhüşşüyûh Sadreddin Abdurrahim'le ona göndermiştir (577/1181). Sadreddin, Selâhaddin'i Musul'a girmekten vazgeçmeye ikna etmek için de elçi olarak görev yapmış (580/1184) ve bu görevleri sırasında Selâhaddin'in Şeyhüşşüyûhluk makamını hocası İbn Hamaveyh'e (577/1181) vermeye ikna etmiştir.^[63] Öte yandan Sadreddin, elçilik görevinden Bağdat'a döndüğünde onunla kâdilkudât arasında yaşanan protokol tartışmasında, kâdilkudâta galip gelmiştir. Halife, Şeyhüşşüyûh'ü kendisinden sonra devletin dördüncü konumuna getirmiş ancak aradaki iki makam sahibine de Sadreddin'e hürmet etmelerini emretmiştir. İbn Şahinşâh'ın anlattıklarına bakılırsa Şeyhüşşüyûh, Selâhaddin'le görüşmelerden döndüğünde Halife ile tartışabilecek kadar cesaret bulmuştur.^[64]

Nâsır, oğlu Ebû Nasr Muhammed'i veliaht tayin ettiğinde (585/1189) bu kez Abdulvehhab b. Ali İbn Sükeyne es-Sûfî'yi (607/1210) Selâhaddin'e göndermiştir. İbn Sükeyne, ilminde olduğu

[59] Muhammed b. Muhammed İsfahanî, *Hurubu Selâhaddin el-Fethü'l-Kussî fî Fethi'l-Kudsi*. (Kahire: Dârü'l-Menâr, 2004), 100-104, 21/324-325.

[60] Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 21/347-348.

[61] Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/6.

[62] Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/6.

[63] Muhammed b. Takiyüddin Ömer İbn Şahinşâh, *Muzmarü'l-Hakaik ve Sırrü'l-Halâik*, thk. Hasan Habeşî (Kahire: Ale-mü'l-Kitab, 1981), 132-135; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 21/281.

[64] İbn Şahinşâh, *Muzmar*, 132-135.

gibi zikir ve zühdünde de itibar sahibi Eş'arî-Şafîî bir sûfidir. Şam'a ulaştığında devlet erbabının yanında ulemâ da ona ilgi göstermiş, ondan hadis dinlemek için etrafında toplanmıştır.^[65] Abdurrahim vefat ettiğinde (580/1184) İbn Sükeyne, şeyhüşşüyûh olmuş ve bu makam, kendisinden sonra onun evlatlarında kalmıştır.^[66]

Toplum, bu sûfî şeyhlerinin dünyevileşmesini olumlu bulmuyordu. Nitekim İbnü'l-Esîr'in çokça övdükten sonra "dini riyaset ile dünyayı bütünleştirmişti" dediği Şeyhüşşüyûh Abdurrahim dahi dünyevileşmekle itham edilmiş ve aleyhinde şiir yazılmıştır.^[67] Oysa Abdurrahim, elçilik görevi sırasında dahi yemeğini askerlere dağıtıyor, biraz ekmek ve paça yiyerek günü geçiriyordu.^[68] Nâsır'ın onları elçilik görevi için de olsa hizmetine alması, bütün yapıları devletin stratejileri doğrultusunda işletmek yönündeki deha, kararlılık ve kabiliyetinin kanıtı sayılmalıdır. İbnü'l-Esîr'in Abdurrahim için kullandığı "Dinî riyaset ile dünyayı bütünleştirmişti." hâli, Nâsır'ın kendi yaklaşımına göre bu sûfilerden tam da talep ettiği hâldir. Nâsır, onların dinî riyasetle Müslümanlar nezdinde sahibi oldukları manevi itibarı, kendi devletini güçlendirmek için kullanmalarını talep ediyordu.

Nâsır, Selâhaddin için Irak Şeyhüşşüyûhü Abdurrahim ve İbn Sükeyne'ye yüklediği elçilik görevini, Hârizmşah Hükümdarı Alâeddin Muhammed (568-596/1172-1200) için Bağdat Şeyhüşşüyûh'ü Şeyh Şehâbeddin es-Sühreverdî'ye (öl. 632/1234) yüklemiştir. Sibt İbnü'l-Cevzî, Nizâmiye Müderrisi Ebû Necib es-Sühreverdî'nin yeğeni olan Şehâbeddin Sühreverdî'yi 590/1194'te vazederken gördüğüne göre^[69] Şehâbeddin bundan önce irşada başlamış olmalıdır. Zehebî'nin "Kendisinden sonra dengi gelmemiştir." sözleriyle övdüğü Şehâbeddin hem amcası Ebû Necib hem Geylânî'den ders almış, ilimde Irak'ın şeyhi kabul edilmiştir ve çevre ülkelerdeki tarikat ehlinin sorularını ilettikleri alimdir. Nâsır, bizzat inşa ettiği Merzubaniye'nin yanında Nâsiriyye, Bistâmiyye ve Me'mûniyye ribatlarını da ona vermiştir. Nâsır'ın onu bizzat ziyaret ettiği ve işlerinde onunla istişarede bulunduğu rivayetler arasındadır.^[70]

Alâeddin, kadısı Mücîrüddîn Ömer b. Sa'd el-Hevârizmî'yi birden çok kez Halife Nâsır'a göndermiş, ondan Selçuklularda olduğu gibi, hutbede adının halifenin adından sonra okunmasını istemiş; Nâsır, olumsuz cevap verince büyük bir ordu ile Bağdat'ı istila etmek üzere Hamedan'a kadar gelmiştir. Nâsır, Alâeddin'i talebinden vazgeçirmek ve yolundan geri çevirmek için, Şeyh Şehâbeddin'i ona göndermiştir. Şehâbeddin, Hârizmşah'a Abbâsoğullarının faziletlerini anlatmış ve Halife Nâsır'ın "zühd, vera, takva sahibi bir dindar olduğu"na dair şahitlikte bulunmuş ama Hârizmşah, ona itibar etmemiş, Şeyh, Alâeddin'in kendisine hürmet etmemesinden dehşete düşmüştür (614/1217). Vakayı aktaran Sibt İbnü'l-Cevzî ise Alâeddin'in bu görüşmeden sonra kar fırtınasına yakalanıp ordusunun büyük zarar görmesinin Şeyh'e muamelesinden kaynaklandığı imasında bulunmuştur.^[71]

Sühreverdî, Hanefî mezhebine mensup Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'a (616/1220-634/1237) da elçi olarak gelmiş, ona saltanat menşurunu, Anadolu'nun (Diyar-ı Rum) niyabetini kabul ettiğine dair hil'atı, kılıç ve mühür getirmiştir. Selçuklu tarihçisi İbn Bibî'nin

[65] Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 21/367; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 21/502-505.

[66] Ebû Şâme, *Zeyli 'ale'r-ravzateyn*, 108-109; Abdulkadir et-Tîl, *Mutassavufatü Bağdâd*, 206-207.

[67] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/129-130; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 21/302-303.

[68] Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), 272.

[69] Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/321-322.

[70] Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/28; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'şyân*, 2/446-448; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 374-375; Sübkî, *Tabakât*, 8/339-240; Cemâlüddîn Yûsuf İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire*, thk. Muhammed Şemseddin (Kahire: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1992), 6/285; Hasan Kâmil Yılmaz, "Sühreverdî, Şehâbeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/40-42; Adem Çatak, *Şihâbeddin Sühreverdî Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı* (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2012), 22-23.

[71] Muhammed b. Ahmed en-Nesevî, *Sîretü Sultân Celâleddîn-i Mengübertî*, thk. Hafız Ahmed Hamdi (Kahire: Dârü'l-Fikr el-Arabî, 1953), 49-52; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/216-217.

vakayı aktarırken Sühreverdî'yi "ilahî bilgilerin hazinesi, yakîn bilgiler ülkesinin padişahı, iki dünyanın seçkinin, doğunun ve batının önde geleni, Allah'a yakın olanların en yakını, İslâm'ın ve Müslümanların şeyhi (şeyhü'l-İslâm ve'l-Müslimin), alemin kutbu" gibi sıfatlarla övmüştür. Sühreverdî aralarında fityanların da bulunduğu bir topluluk tarafından görülmemiş bir törenle karşılanmıştır. Şeyh, Konya'ya varınca Sultan Keykubad, bizzat onun "cihanı süsleyen yüzünü görmek için harekete geçmiş", bulunduğu mekâna gelip ona iltifatlarla intisap etmiş ve "Bundan sonra Ömer Muhammed Sühreverdî'nin himmeti hep bizimle olacak!" diye söz vermiştir. Hil'at töreni yapılırken Şeyh, adet olduğu üzere Sultanı, yanında getirdiği kırk kırbaçla kırbaçlamış ve Sultan, onun merkebinin tırnağını öpmüştür.^[72] Sühreverdî'nin Mevlânâ'nın babası Bahaeddin Veled ile görüştüğüne dair menkıbeler oluşmuş;^[73] Bağdat'taki türbesi de Anadolu Selçuklu Veziri Celâleddin Karatay (öl. 652/1254) tarafından inşa edilmiştir.^[74]

2.1. Nâsır'ın Fütüvve Teşkilatının Başına Geçmesi

"Fütüvve" kavramı Arapçada "yiğit, cesur ve cömert" anlamındaki "feta" kökünden gelir ve "gençlik, kahramanlık, cömertlik" anlamında kullanılır. Kavram, henüz 2./7. yüzyılda tasavvufi bir mana edinmiştir.^[75]

"Feta" kavramı, ilk yüzyıllarda cihad sırasında ribatlarda dinlenirken zikir ve ilimle vaktini geçiren gaziler için kullanmış ve "fityân" denen bir sûfî sınıfı da oluşmuştur. Ama fityanlık, zamanla bozulmaya uğramış, özellikle Büveyhîler zamanında ayyârlar, şatırlar, ahdaslar gibi asayiş bozan gruplarla anılmış; sonraki devirlerde de farklılıklar göstermekle birlikte genellikle asayiş sorunları ve ahlaki çöküntüyle kendinden söz ettirmiştir. Bununla birlikte fütüvvetin özünü koruyan salih amel sahibi, zahid fityan şeyhleri de hep bulunmuştur.^[76]

Kaynaklara yansıdığı kadarıyla Nâsır'ın fütüvvet ile ilk teması, sütkardeşi Rebib b. Rezin ve dostu Ali b. Yahya el-Faraşî'nin önerisiyle 578/1182 yılında Basralı Şeyh Abdülcebbâr b. Salih'in (öl. 583/1188) elinden, seravil (şalvar) giyip fütüvvete dahil olmasıyla gerçekleşmiştir. Nâsır, Şeyh Abdülcebbâr için Bağdat'ta bir ribat inşa etmiş ve zaman zaman onu o ribatta ziyaret etmiştir.^[77] Abdülcebbâr, Zehebî'nin adanmışlığından takdirle söz ettiği bir şahsiyettir.^[78] Halife, Abdülcebbâr'ın dışında fityanın önde gelen isimlerinden Davud b. Semüre ile de görüşmüştür.^[79]

Nâsır, fütüvvete intisap ettiğinde fütüvvet alametlerinin kendisinden izin alınmadan taşınmasını yasaklamış, Irak halkından bu alametleri izinsiz taşıyanları başka beldelere gitseler de yakalattırmıştır.^[80] Böylece bir yandan bu yapıya intisap ederken diğer taraftan fütüvve oluşumunu tamamen kontrolü altına alarak hedefleri doğrultusunda kullanma fırsatı yakalamıştır.

Nâsır, 599/1203'te Eyyûbî hükümdarı Melikü'l-Âdil'e hil'atın yanında, Ali b. Abdülcebbâr ve Yusuf el-Ukab ile birlikte fütüvvet seravili de göndermiş; Âdil ve oğulları seravili Ramazan ayında

[72] İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'yye fi'lumuri'l-ala'yye (Selçuk-name II)*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, 1996), 1/248-252.

[73] Lâmiî Çelebi, *Tercüme-i Nefehâtü'l-Üns* (İstanbul: Dârü't-Tibâatü'l Âmire, 1270), 513, 527; Ahmet Aflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973), 1/134-135, 153; Çatak, *Şihâbeddin Sühreverdî*, 23-25; Mehmet Fatih Şeker, *Selçuklu Türklerinin İslam Tasavvuru* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 384.

[74] Çatak, *Şihâbeddin Sühreverdî*, 23-25; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi* (İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 1984), 470.

[75] Süleyman Uludağ, "Fütüvvet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/259.

[76] Mustafa Cevad, "Mukaddime", *Kitabü'l-Fütüvve*, kitap editörü İbn Ma'mer Bağdadî (Bağdat: Matbaatü Şefik, 1958), 5-62.

[77] İbn Şahinşah, *Muzmar*, 85-86, 177.

[78] Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 21/345; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 41/155.

[79] İbn Şahinşah, *Muzmar*, 85-86, 177.

[80] Cemâleddîn Muhammed İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb fi ahhâri benî Eyyûb*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl (Kahire: Matbaatü'l-Emiriyye, 1957), 4/164-165.

Dımaşk'ta giymişlerdir.^[81] Fütüvvet ile Nâsır'ın çevre beldelerle ilgili siyaseti arasında ilk örnek olduğu anlaşılan bu merasimin, Nâsır'ın Bağdat'ta inşa ettiği Merzubâniye Ribatı'nı Sühreverdi'ye vermesiyle aynı yıl gerçekleşmesi, dikkat çekicidir. Hakikatte onun faaliyetlerinde din ve dünya, iç ve dış ilişkilerinde âdeta mimari bir bütünlük söz konusudur.

Onun devrinde Bağdat fütüvvet grupları “şaşkınlık, azgınlık, bidatlere sapmak, sapıklık” gibi ifadelerle anlatılan hâller içindeydiler.^[82] Şaban 601/Nisan 1205'te Bağdat'ta Şîî ve Sünnî kavgası mahiyetinde, fütüvvet grupları arasında çatışmalar çıkmış ve bu çatışmalar, ancak Halifenin divanı adına Abdüsselam el-Geylânî ile Fütüvvet Şeyhi İbn Abdülcebbâr'ın kayını Yusuf el-Ukab'ın müdahalesiyle yatıştırılabılmıştır.^[83]

Nâsır, 9 Safer 604/Eylül 1207'de Divan Kâtibi Ebü'l-Hasan Muhammed el-Mikdâdî'ye fütüvveti İslâm hukuku ile sınırlayan bir menşur (ferman) yazdırmıştır. Menşurda fütüvvetin aslının Hz. Ali'ye dayandığı ve imamının Halife Nâsır olduğu beyan edildikten sonra fütüvvet mensuplarının kendi aralarında, devletle ve halkla ilişkilerinde eylemlerinin tamamen İslâm hukukuna göre yargılanacağı ilan edilmiştir. Bu mahiyette menşurda İslâm hukukunun kısas gibi hükümleri açıklıkla ifade edilmiştir.

Menşur, fütüvvet reislerine üç şahit huzurunda bir ahitname olarak teslim edilmiş, ondan sapmaları durumunda fütüvvetten atılacakları da vurgulanmıştır. Nitekim receb ayında, fityan gruplarının reislerinden Fahir el-Alevî ile Mukaddimü'l-Cuyûş eş-Şarâbî'nin bir adamı arasındaki bir çekişme ile ilgili olarak 601/1205 olaylarına benzer olaylar çıktığında Vezir İbn Mehdi el-Alevî, kendisine bağlı Fahir'i divana çağırıp şahitler huzurunda fütüvvetten attığını duyurmak zorunda kalmıştır.^[84]

Nâsır, fütüvveti bu şekilde Irak'ta fıkıh dairesine çekip Ehl-i Sünnet çizgisine yaklaştırdıktan sonra 607/1210'da elçisini hükümdarlara göndererek onlardan fütüvvet kasesinden içmelerini ve seravili giymelerini istemiştir.^[85] Makrîzî; Nâsır'ın hükümdarlardan raiyyetlerine de tatbik etmeleri istediğini, fukaha, ümera ve devlet büyüklerinin tamamının fütüvvet kasesinden içip seravil giyme merasiminde bulunduklarını ifade etmiştir.^[86] Böylece fütüvvet ile Hilafet bütünleştirilerek Abbâsî Hilafetine tabi olmanın formu ve gereğine dönüştürülmüştür. Ebû Şâme'nin fütüvvetin çevre hükümdarlara ulaştırılmasıyla ilgili 606/1209-1210 yılı vefatları dahilindeki bir kaydı da fütüvvetin Hilafetle nasıl bütünleştirildiğini gözler önüne sermektedir. Ebû Şâme, söz konusu kayıta “*Fütüvvet ile ilgili emir geldiğinde*” ve fütüvvet elbisesini giydirme anlamında “*şidde (bağlama)*” ifadesini kullanmaktadır.^[87]

Fütüvvet, farklı tarihlerde el-Cezire Eyyûbî Hükümdarları Melikü'l-Eşref, Hama Hükümdarı Melikü'l-Mansur Nasiruddin Muhammed, Haleb Hükümdarı Melikü'z-Zahir'e; Anadolu Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus'a, Şiraz Atabegi Sa'd'a, Gûr sultanı Şihabüddin'e gönderilmiştir. Alâeddin Keykubad da fütüvvetin gönderildiği sultanlar arasındadır. Fütüvveti ona Şehâbeddin es-Sühreverdi götürmüştür.^[88] Daha önce İbn Bibî'den yaptığımız aktarımda görüldüğü üzere,

[81] Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/178; Ebû Şâme, *Zeyli 'ale'r-ravzateyn*, 51.

[82] Fatih Güzel, “Nâsır li-Dinillah'ın Halifeliliği ve Şahsiyetine Genel Bir Bakış”, *İSTEM* 13/1 (Kasım 2016), 39-58.

[83] Cevad, “Mukaddime”, 58-60.

[84] Cevad, “Mukaddime”, 61-67.

[85] İsmail b. Ali b. Muhammed b. Eyyûb Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ el-muhtasar fî ahbârî'l-beşer*, thk. Mahmud Deyyûb (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 2/206.

[86] Takiyüddin Makrîzî, *es-Sulûk li-ma'rifeti duvel el-mulûk*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 291.

[87] Ebû Şâme, *Zeyli 'ale'r-ravzateyn*, 106.

[88] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 45/84-85.; Cevad, “Mukaddime”, 67-70; Güzel, “Nâsır li-Dinillah”, 39-58; Çatak, *Şihâbeddin Sühreverdi*, 23-25.

Sühreverdî'nin Keykubad gibi fatih ve büyük bir sultan nezdinde karşılanma düzeyi, sûfliliğin Nâsır için ifade ettiği işlevselliği açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

İbnü'l-Furat, fütüvvetin 611/1214-1215'te hükümdarlara ulaştırıldığını ifade ederken Halep Hükümdarı Melikü'l-Zahir b. Selâhaddin'e ulaştırılmasını ayrıntılı aktarmış, Zahir'in hırkayı giydikten sonra devlet büyükleri ile birlikte Sühreverdî'nin önünde oturup ondan Halife Nâsır'ın Rûhu'l-ârifin risalesinden yetmiş hadis okuduğunu ve Nâsır'ın adı her geçtiğinde ayağa kalktığını ifade etmiştir.^[89] Hiç kuşkusuz Sühreverdî'nin saygınlığı söz konusu olmadan üstelik babası ile aralarında çekişmenin bulunduğu bir hükümdarın salt dünyevi ilişkilerle Nâsır'a bu ölçüde saygı duyması söz konusu olamazdı. Nâsır, halifelğe yeniden dünyevi güç kazandırırken sûflilik, Nâsır'a manevi bir güç kazandırmış; ikilinin buluşmasından Nâsır, İslâm beldelerinde, Irak'taki öz gücüyle orantılı olmayan bir güç ve heybete ulaşmıştır.

Nâsır, içeride ve dışarıda büyük bir istihbarat ağı kurmuştu. İbn Vâsıl, onun istihbarat ağını âdeta dehşet içinde şu ifadelerle aktarmıştır:

“Onun Irak'ta ve çevre ülkelerde, olayları genelde ve detayda izleyen istihbarat mensupları vardı. Ondandır hiçbir şey gizli kalmazdı. Bunun için halkın yüreğine korku salmıştı. Irak halkı, Halife tarafından haber alınıp ondan dolayı cezalandırılacakları korkusuyla hanımlarıyla dahi bir hususu konuşmaktan çekinirdi. Anlatıldığına göre evinde ziyafet veren Iraklı bir adam, misafirlerinden önce ellerini yıkamış. İstihbarat mensupları, bunu dahi bildirince Halife, adama ‘Evin sahibi için ne kötü edep!’ diye mektup yazmıştır.”^[90]

Zehebî ise Abdullattif el-Bağdadî'den naklen Nâsır'ın istihbarat ağıyla, Irak'ta hatta çevre beldelerde her şeyi aynı anda görüyormuş düşüncesi oluşturduğunu ifade etmiştir. Nâsır, Bağdat'a gelen elçileri dahi gözetmiş ve onların en özel hâllerini yazılı olarak önlerine koymuştur. Zehebî bu hâl karşısında “*Sanırım onun kendisine hizmet eden cinleri vardı.*” demiştir.^[91]

Halife Nâsır'ın özellikle Irak dışında böyle bir istihbaratı oluşturacak başka bir imkânından söz edilemeyeceğine göre, bu istihbaratı toplamakta yine fütüvvet ağlarından istifade etmiş olmalıdır.

3. Nâsır'ın Zihinlerde Bıraktığı İz

İbnü'l-Esîr'e göre Nâsır; sireti çirkin, halkına karşı zalim, devrinde ülkesinin harap olduğu, halkının farklı beldelere dağıldığı, bir gün yaptığını diğer gün değiştiren, Moğol istilasına yol açan biridir. Moğol istilasına yol açmak ise ona günah olarak yeter.^[92]

İbnü'l-Esîr'in Nâsır'la ilgili olumsuz ifadeleri sonraki tarihçiler tarafından da tekrarlanmakla birlikte onlar aynı zamanda onun mahir bir devlet idarecisi olduğunu da kabul etmişlerdir.

Eyyûbî müverrihi İbn Vâsıl, İbnü'l-Esîr'in yazdıklarını paylaşmış ama onu isabetli fikirlere, uyanık bir akla, deha ve siyasi tuzak sahip olduğunu da ifade etmiştir.^[93] 8./14. yüzyıl tarihçisi Zehebî de İbnü'l-Esîr'i atlamamış ama Abdüllatif el-Bağdadî ve onun tarihine zeyl yazan İbn Neccâr gibi tarihçilerin Nâsır'la ilgili olumlu kanaatlerine de yer vermiştir. O, el-Bağdadî'nin “Hilafetin heybetini ihya etti!” sözüyle birlikte Nâsır'ın hadis icazetine sahip olmakla iftihar eden İbn Neccâr'ın “Sultanlar ona boyun eğdi, muhalifler itaati altına girdi, asiler önünde zelil oldu, zalimler kılıcıyla kahroldu... Çin'den Endülü's'e kadar adına hutbe okundu... Ahlakı güzel, yaradılışı latif,

[89] Nâsirüddîn Muhammed İbnü'l-Furât, *Târîhu İbnü'l-Furât*, thk. Hasan Muhammed Şemma (Basra: Matbaatü Haddad, 1967), 5-1/167-168.

[90] İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, 4/163.

[91] Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 22/195-197.

[92] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/352-353.

[93] İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, 4/158-171.

lisanı fasih, şekli mükemmeldi, çağı zamanın gurur kaynağı ve iftihar tacında inciydi.” şeklindeki abartılı ifadelerini de aktarmıştır.

Zehebî'nin aktardığı diğer bir ifade ez-Zâhir el-Kâzrûnî'ye aittir. Ona göre Nâsır, Hilafet devrinin ortalarına doğru makamını terk edip sûfî olmaya niyetlenmiş, yoksulların ribatlarına yönelip sûfilerin giysilerine bürünmüştür. Zehebî'ye göre Nâsır, sonra bu hâli terk etmiştir.^[94]

Zehebî'nin çağdaşı İbn Kesîr (öl. 774/1373), ondan farklı olarak sadece İbnü'l-Esîr'in yargılarını tekrarlamıştır.^[95]

Hodgson (öl. 1968), “Zamanın en iyi tarihçisi İbnü'l-Esîr'in Selâhaddin-i Eyyûbî'nin dehasını anlamadığı gibi, Nâsır'ın zekâsını da anlamamış olması bir şansıdır. Bu yüzden, farklı göstergelerden hareketle resmi yeniden oluşturmaya zorlanıyoruz.” demiştir. Hodgson, Moğol istilası olmasaydı Nâsır'ın başarılı olacağına inanmış, onun buluşturma ve programlama kabiliyetini takdir etmiştir.^[96]

Hartmann'ın da Nâsır'a bakışı olumludur. Alman araştırmacı, onun farklı yapıları bir araya getirme ve yeni bir yapı inşa etme kabiliyetine dikkat çekerken Sühreverdî ile ilişkisini de kabiliyetiyle ilişkilendirmiştir.^[97]

Sonuç

Nâsır-Lidînillâh'ın halifelik döneminde Abbâsîlerin karşılaştığı iç ve dış koşullar birlikte değerlendirildiğinde, onun sûfî çevrelerle ilişkisi konusunda şu tespitlere ulaşılabilir:

Nâsır, sultanların tahakkümü altında bulunan Abbâsî Halifeliğini, sultanları kendi tahakkümü altına alan bir yapıya dönüştürme yönünde etkili bir strateji geliştirmiştir. Onun farklı dinî çevrelerle kurduğu ilişkiler de doğrudan bu stratejiyle bağlantılıdır.

Halife olduktan sonra Nâsır, kendisini Irak'ta güvenceye alacak ve İslâm dünyasına açılmasını sağlayacak iktidar ortaklarına yönelmiştir. Stratejisi için uygun görmediği Hanbelîleri Dârülhilâfe'de zayıflatmış, bunun karşısında Şiîlerin hem merkezi yönetimdeki konumlarını güçlendirmiş hem de toplumsal alanda önlerini açmıştır. Ancak Nâsır ne Şiî'dir ne de amacı Halifeliği Şiîleştirmektir. O, birbirini tamamlayan bir birlik ve genişleme stratejisi geliştirmiştir. Bu stratejinin insan kaynağı tedarikindeki temel yöntemi, muhalif veya endişe verici unsurları devlet hizmetinde buluşturmak ve Halife'nin liderliğinde ortak hedefler doğrultusunda çalıştırmaktır. Nâsır, Şiîleri etkin bir iktidar ortağı hâline getirerek hem onların iktidar dışında biriken enerjilerinden yararlanmış hem de Halifelik karşısı sürekli protestolarından emin olmayı, ayrıca İran'da Hârizmşahlara karşı müttefik kazanmayı amaçlamış olmalıdır.

Nâsır'ın sûfî çevrelerle kurduğu ilişki de bu çerçevede değerlendirilmelidir. İç politikada Hanbelî-Şiî dengesini gözetirken, dış politikada elde ettiği en stratejik müttefik Eş'arî-Şafiî fakih sûfiler olmuştur. Eyyûbîler ve Anadolu Selçuklu Devleti nezdinde Halifeliğin saygınlığını yeniden inşa ederken, hatta bu devletler üzerinde hegemonya kurmaya çalışırken, Ehl-i Sünnet mensupları açısından Eş'arî-Şafiî fakih sûfilere mezhep üstü bir işlev yüklemiş ve onları bir tür üst yapı konumuna çıkarmıştır.

Devlet-toplum ilişkilerini düzenlerken Nâsır, stratejisi için fütüvvette başka bir destek bulmuştur. Şiîlik ve asayiş olaylarıyla yakından ilişkili olan bu yapıyı bulunduğu zeminden alarak

[94] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 45/83-93.

[95] Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Kahire: Dârü'l-Hadis, 2006), 13/97.

[96] Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 2/305-312.

[97] Hartmann, “Nâsır-Lidînillâh”, 32/399-402.

Eş'arî-Şafîî fikhî sûfilikte olduğu gibi mezhep üstü bir nitelik kazandırmıştır. Böylece Irak'ta asayiş sorunlarına yol açan ve protestoların bir ayağı olan yapıyı devlet hizmetine almakla kalmamış, onu dış politikada genişleme stratejisine hizmet edecek bir araç haline de getirmiştir. Bu şekilde büyük bir ustalıkla, toplumsal zemindeki kültürel bir form olan fütüvveti, İslâm medeniyeti temelindeki kitabi/fikhî yapı olan Eş'arî sûfilikle bütünleştirmiş ve fikhî yönü oldukça zayıf olan iki farklı yapıyı aynı strateji doğrultusunda işletebilmiştir.

Nâsır'ın siyasetinde, Irak'ta çatışarak devleti zayıflatan aşırı unsurlar törpülenmiş, enerji ve prestijleriyle devlete hizmet edebilecek durumda olup iktidar dışında kalan yapılar Halife'nin arkasında aynı safta toplanmış veya uyumlu çemberler halinde Dârülhilâfe etrafında konumlanmıştır.

Nâsır'ın Eş'arî fakih sûfilerle ilgili politikası, devletini Zengîler ve Eyyûbîler döneminde Şam ve Mısır'da Haçlılara karşı mücadelenin de katkısıyla büyüyen manevi dalgadan korumayı hedeflediği kadar, onu stratejilerine hizmet eden manevi bir ortağa da kavuşturmuştur. Fütüvvet stratejisi ise onun örgütlenme becerisine hayran bırakan bir örnek oluştururken, onu iç politikada rahatlatmış, dış politikada da geçmişin sorun kaynağı olan malzemeden oldukça etkili bir hegemonya aracı kazandırmıştır.

Dışarıdan bakıldığında Nâsır, Irak'ta Şii; es-Sühreverdî ile ilişkisi nedeniyle Eş'arî-Şafîî sûfî; Rûhu'l-Ârifîn risalesinin icazetlerini dağıtırken ise Ehl-i Sünnet'in dört mezhebine de değer veren bir Sünnî görünümü vermektedir. Gerçekte ise o, bütün tarafları fütüvvetle ilgili fermanında görüldüğü üzere ortak bir hukuk ve strateji etrafında buluşturmaya çalışan, uzun vadeli planlamada maharetli bir halifedir. Ancak Moğol istilası, onun bu maharetinin sonuçlarının ortaya çıkmasına fırsat vermemiştir.

Kaynakça

- Abdulkadir et-Tıl, Ömer Selim. *Mutassavufatü Bağdâd fi karnî's-sadis el-Hicrî, es-sâni aşar el-milâdî*. Ürdün: Dârü'l-Maun, 2009.
- Aflâkî, Ahmet. *Ariflerin Menkıbeleri*. çev. Tahsin Yazıcı. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973.
- Ahmed el-Kudehat, Muhammed Abdullah. *el-Hayatü'l-müctema' fi Bağdad fi'l-asri'l-Abbâsîyi'l-âhîr (575-656/1179-1258)*. Amman: Dârü'l-Beşir, 2005.
- Barthold, W. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. çev. M. Fuad Köprülü. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 1981.
- Blackwell, Wiley. *İslam Tarihi Yeni Bir Yorum*. çev. İsmail Hakkı Yılmaz. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022.
- Bündârî, Feth b. Ali. *Sene'l-Berkî's-Şâmî*. thk. Fethiye en-Nebravî. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1979.
- Cevad, Mustafa. "Mukaddime". *Kitabü'l-Fütüvve*. kitap editörü İbn Ma'mer Bağdadî. Bağdat: Matbaatü Şefik, 1958.
- Cuma, Ukab Yusuf. "Medresetü'l-Hanabile fi Bağdad ve esriha fi fikri'd-dinî abani'l-asri's-Selçukî". *Selçuklularda Bilim ve Düşünce Entelektüel Hayat*. ed. Mustafa Demirci. Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları, 2013.
- Çatak, Adem. *Şihâbeddin Sühreverdî Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Çelebi, Lâmiî. *Tercüme-i Nefehâtü'l-Üns*. İstanbul: Dârü't-Tıbbâtü'l Âmire, 1270.
- Ebü Şâme, Şihâbüddîn Abdurrahmân. *Terâcimü ricâli'l-karneyni's-sâdis ve's-sâbi' bi'zeyli 'ale'r-ravzateyn*. thk. İbrahim Şemseddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Cemâleddin. *el-Muntazam fi tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ ve Mustafa Abdülkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- Ebü'l-Fidâ, İsmail b. Ali b. Muhammed b. Eyyûb. *Târîhu Ebi'l-Fidâ el-muhtasar fi ahbâri'l-beşer*. thk. Mahmud Deyyûb. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Fevzi, Faruk Ömer. *el-Halifetü'd-Dâhiyye Nâsır Li-dinillâh el-Abbâsî*. Bağdat: Dârü's-Şuuni's-sakâfiyye, 1979.
- Gök, Halil İbrahim. *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Güzel, Fatih. "Nâsır li-Dinillah'ın Halifeliği ve Şahsiyetine Genel Bir Bakış". *İSTEM* 13/1 (Kasım 2016), 39-58.
- Hartmann, Angelika. "Nâsır-Lidînillâh". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 32/399-402. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.
- Hodgson, M.G.S. *İslam'ın Serüveni*. çev. Metin Karabaşoğlu. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım, 1993.
- Hofer, Nathan. *The Popularisation of Sufism in Ayyubid and Mamluk Egypt 1173-1325*. Edinburg: Edinburgh University Press, 2015.
- İbn Bibi. *El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'lumuri'l-ala'iyye (Selçuk-name II)*. çev. Mürsel Öztürk. 2 Cilt. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, 1996.
- İbn Hallikân, Şemsüddîn Ahmed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdr, 1978.

- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 14 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hadis, 2006.
- İbn Receb, Abdurrahman b. Ahmed. *ez-Zeyl 'alâ babakâti'l-Ĥanâbile*. thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin. 2 Cilt. Mekke: Mektebetü'l-'ubeykân, 1425H.
- İbn Şahinşah, Muhammed b. Takiyüddin Ömer. *Muzmarü'l-Hakaik ve Sırrü'l-Halâik*. thk. Hasan Habeşî. Kahire: Alemü'l-Kitab, 1981.
- İbn Tağrıberdî, Cemâlüddîn Yûsuf. *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire*. thk. Muhammed Şemseddin. 16 Cilt. Kahire: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1992.
- İbn Vâsıl, Cemâlüddîn Muhammed. *Müferricü'l-kürûb fî ahhâri benî Eyyûb*. thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl. 6 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Emiriyye, 1957.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *el-Kâmil fî't-târîh*. thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 2003.
- İbnü'l-Furât, Nâsirüddîn Muhammed. *Târîhu İbnü'l-Furât*. thk. Hasan Muhammed Şemma. Basra: Matbaatü Haddad, 1967.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zeheb*. thk. Abdulkadir Arnavut - Mahmut Arnavut. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986.
- İsfahanî, Muhammed b. Muhammed. *Hurubu Selâhaddin el-Fethü'l-Kussi fî Fethi'l-Kudsi*. Kahire: Dârü'l-Menâr, 2004.
- Laoust, Henri. *İbn Teymiyye'nin Sosyal ve Siyasal Görüşleri Üzerine Bir Deneme*. çev. Yusuf Emiroğlu. 2 Cilt. İstanbul: Memfis Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Makrizî, Takiyüddin. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdr, 1370.
- Makrizî, Takiyüddin. *es-Sulûk li-ma'rifeti duvel el-mulûk*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1997.
- Mehmet Fatih Şeker. *Selçuklu Türklerinin İslam Tasavvuru*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*. çev. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Muhammed b. Ahmed en-Nesevî. *Sîretü Sultân Celâleddîn-i Mengübertî*. thk. Hafız Ahmed Hamdi. Kahire: Dârü'l-Fikr el-Arabî, 1953.
- Muhammed Receb en-Neccâr. *eş-Şâtır ve'l-Ayyâriyûn*. Kuveyt: İlmü'l-Marife, 1981.
- Ocak, Ahmet. *Selçukluların Dinî Siyaseti*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002.
- Özcan, Abdülkadir. "Ayyâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/296. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Rauf, Abbas Hazim. "el-Furûkü'l-Mezhebiyye fî'l-Irak Min Müntasifü'l-Karni'l-Hamis el-Hicrî hatta el-karni's-sâdis el-Hicrî ve mevkufu ulemâ-i din minha". *Meceletü Muarihi'l-Mısırî* 2/45 (2019), 103-119.
- Sevim, Ali - Merçil, Erdoğan. *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, Şemseddin. *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*. thk. İbrahim ez-Zeybek. 23 Cilt. Dimaşk-Hicaz: er-Risâletü'l-Alemîyye, 2013.
- Sübkî, Tâcüddîn. *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-Kübra*. 10 Cilt. Kahire: Matbaatü İsa el-Babî, 1964.
- Şeşen, Ramazan. "Dârülhilâfe". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 8/538-539. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Şeşen, Ramazan. *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*. İstanbul: İSAR, 2000.

- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*. İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 1984.
- Türkî, Abdülesed b. Abdülmühsin et-. *el-Mezhebü'l-Hanabile Derasetü fi't-Tarihi*. Beyrut: Müessesetü er-Risale, 2002.
- Uludağ, Süleyman. "Fütüvvet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/259-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. "Sühreverdî, Şehâbeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/40-42. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şu'ayb el-Arnâvût - Muhammed Nuaym el-'Arkûsî. 25 Cilt. Beyrut: Al Risâle, 1996.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed. *Târîhu'l-İslâm ve vefayatü'l-meşahir ve'l-a'lam*. thk. Ömer Abdus-selam Tedmurî. 53 Cilt. Beyrut: Dârü'l Kutübi'l-Arabî, 1990.